

Szemle

Németh Ákos¹

AZ IRODALOM REKLÁMFŐNÖKE

– Szerb Antal. *Nagy emberek gyermekcipőben. Rádióelőadások*. Budapest: Szépmíves Könyvek, 2017, 213 lap –

„[...] egyfelől elhivatottság, rendszeresség, felkészültség, másfelől időzavar, kapkodás, sietség, külső és belső kényszerek” – így jellemzi Szerb Antal írói munkastílusát legutóbbi monográfiája, Havasréti József.² E körülményekkel függhet össze, hogy az író hagyatékából máig kerülhetnek elő lappangó kéziratok, melyek kidolgozására, végső formába öntésére már nem maradt ideje. A Kovács Attila Zoltán által sajtó alá rendezett, zömében korábban kiadatlan vagy rövidített, illetve átszerkesztett formában ismert szövegeket egybegyűjtő kötet Szerb munkásságának egy jellemző, bár kevésbé méltányolt területére nyújt rálátást.

„Mióta Németh László bekapcsolódott a rádió vezetésébe, a műsorban nagy változások lesznek. – Hogy a színvonal milyen változását jelenti Németh László, nem kell bővebben kifejtenem. Nos, ezentúl én is aktív[an] részt veszek a rádió műsorán” – újságolta lelkesen egy korabeli interjúban Szerb.³ Az író és irodalmár rádiós szereplésének kezdő-, illetve eddig ismert végpontja, 1934 és 1938 által kijelölt intervallum a két világháború közötti magyar rádiózás aranykorát jelenti, amikor a legnagyobb szabadság és a legkevesebb minőségi kompromisszum jellemezte az intézmény működését. A Magyar Rádió alapító elnöke, a Horthy Miklós kormányzóval és a politikai osztály számos tagjával jó viszonyt ápoló, huszártisztból lett médiapolitikus, Kozma Miklós ugyan egy percig sem titkolta, hogy propagandaeszközként tekint az új hírközlési csatornára, ugyanakkor Ormos Mária megállapítása szerint „[a] legjobb propagandafegyvernek a múltbeli és a kortárs magyar tudományt, zenét és irodalmat tartotta.”⁴ Kozma ennek megfelelően meggyerendő

¹ A szerző független kutató, a Pécsi Tudományegyetemen szerzett PhD-fokozatot (2015).

² HAVASRÉTI József, *Szerb Antal* (Budapest: Magvető Kiadó, 2013), 111.

³ S. HAJÓS Alice, „Irodalomtörténész, aki »filológiai detektívregényt« ír, Tízpercbeli beszélgetés Szerb tanár úrral, a Helikon százezer lejes pályázatának nyertesével”, in SZERB Antal, *A kétarcú hallgatás: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, III. kötet, Vegyes tárgyú írások* (Budapest: Magvető Kiadó, 2002), 357. [Eredetileg: *Brassói Lapok*, 1934. nov. 25., 271. sz., 10.]

⁴ ORMOS Mária, „Fából vaskarika: Kozma Miklós, a »nemesen konzervatív« magyar propagandapolitikus”, *Mozgó Világ*, 3. sz. (2000): 10.

szövetségést látott a magaskultúra képviselőiben, s az irodalmi élet olyan fajsúlyos szereplőinek adott szabad kezét a rádió műsorstruktúrájának alakításában, mint Németh László és Cs. Szabó László. Az irodalmi osztály működését megszervező Németh tántoríthatatlan minőségigénye, majd a hivatalában őt követő Cs. Szabó egyensúlyozó politikája, kései önéletrajzi művében is felemlegetett „diplomátikus erdélyi érzéke”⁵ tette lehetővé, hogy a kortárs kultúra legfontosabb képviselői szereplési lehetőséghez juthattak a Magyar Rádió műsorán. „Csak nemzedékem javához kellett fordulnom, hogy emelkedjek a színvonal. Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Márai Sándor, Tamási Áron, Keresztury Dezső, Németh Andor, Halász Gábor, Szerb Antal, Kolozsvári Grandpierre Emil, Berda József, Képes Géza, Jékely Zoltán, Vas István, Radnóti Miklós, Devecseri Gábor, Zelk Zoltán, Gál István, Szabolcsi Bence, Mátrai László mind alkalmi munkatársam volt kilenc és fél éven át” – idézte fel a leggyakrabban felolvasó szerzők névsorát az egykori osztályvezető.⁶ A *Rádióélet* korabeli műsorismertetései szerint Szerb Antal 33 alkalommal szerepelt a rádióban irodalom- és művelődéstörténeti tárgyú előadásaival. Csak a Németh László által megrendelt *Száz könyv* című sorozat keretében nem kevesebb mint 16 felolvasást tartott (összehasonlításképpen: Babits Mihály ugyanekkor 15-öt) a világirodalom olyan klasszikusairól, mint Swift *Gullivere*, Voltaire *Candide*-ja, Goethe *Wertherje* vagy Rousseau *Vallomásai*; de önálló előadások és kultúrtörténeti „csevegések” is fűződtek Szerb nevéhez.⁷

Cs. Szabó László irodalmi szerkesztőként fél évre általában 4–5 előadást beszélt meg a szerzőkkel, melyek tematika szempontjából rendszerint egymáshoz, illetve a többi előadó szövegéhez is kapcsolódtak, az írók és a rádiós szerkesztő egymást támogató munkáját példázva.⁸ Feltehető, hogy Szerb Antal rádiós esszéi is ilyen kompozíciókba illeszkedtek, melyek közül eredeti változatban csak a jelen kötetben egybegyűjtött kéziratok maradtak fenn. A *Nagy emberek gyermekcipőben* alcíme ugyanakkor nem egészen pontos, hiszen többet is, kevesebbet is vállal a szerző rádióelőadásainak szövegközlésénél. A Petőfi Irodalmi Múzeum Szerb Antal-hagyatékában fellelt V. 5462/208-as számú dosszién alapuló kötet mintegy negyedét kite-

⁵ Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban, Életrajzi írások* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004), 73.

⁶ Cs. SZABÓ László, „Kétnyelvűen – kettős hűségben, Válaszok Czigány Györgynek”, *Kortárs*, 4. sz. (1983): 620.

⁷ Vö. NAGY Csaba, *Szerb Antal bibliográfia* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001).

⁸ „A műsorszerkesztés kettős szervezést igyekszik érvényesíteni: egyrészt az előadó elgondolásában szervesen összefügg a félesztendőre eloszló négy-öt felolvasás, másrészt minden héten összefüggenek a látszólag szétszórt területről válogatott előadások is... A látszólag független előadások tehát minden héten belül titkos magyar egységet alkotnak. Ezt a magyar önismereti szemináriumot egy idegen előadás gyűrűjébe foglalom” Idézi: SALAMON István, „A mikrofon nem katedra...», Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944)”, *Forrás*, 11. sz. (2005): 21. [Eredetileg: „Előretörnek a Rádiónál a fiatal írók és tudósok, (Cs. Szabó László nyilatkozata)”, *Szabadság*, 1935. szept. 22., 35. sz., 4.]

vő mellékletet egyéb írások alkotják: egy elbeszélés, egy regénytöredék, valamint néhány rögtönzösszerű stílusparódia. A *Századvég* című novella az eredeti *Nyugat*-beli közlésén túl a szerző mindegyik posztumusz elbeszéléskötetében változatlan szöveggel olvasható, így nyilván csak a teljesség kedvéért kerülhetett ide.⁹ A *conquistador* című 1943-as „regénytöredék” azonban valódi filológiai érdekesség. A szerző utolsó korszakához tartozó szöveg a különböző műfajok és írásmódok, mindenekelőtt az esszé és elbeszélés ötvöztetésére tett kísérletek sorába tartozik, így narratív felépítését tekintve közvetlen rokonságot mutat *A királyné nyaklánc*a (1943) című kései Szerb-művel; míg a stílusparódiák szintén kevésbé ismert oldaláról mutatják be az író. A szerkesztésbe azonban hiba csúszott: a kötet elején olvasható, utóbb a *Hétköznapiak és csodák* (1936) című kötet bevezető fejezetét képező *Elmélkedés a regényről* nyilvánvalóan nem rádiós szöveg, hanem – Nagy Csaba bibliográfiájának tanúsága szerint – a *Kerekasztal* című folyóirat 1934. novemberi számában jelent meg, Szerb Antal „A XX. század regényírói” című készülő könyvéből alcímmel.¹⁰ A tévedést egyértelműsíti, hogy az eredeti közlési adatok a kézirat faksimilében közölt első oldalán is jól olvashatók („Kerekasztal 1934 nov.”). A fennmaradó több mint 130 oldalon már csakugyan rádióelőadások szövege olvasható, az itt publikált tíz írás azonban Szerb Antal rádiós szerepléseinek csak egy részét jelenti. A *Száz könyv* című sorozatban elhangzott világirodalmi előadások kéziratai közül például mindeddig egy sem került elő. A bibliográfiában ugyanakkor fellelhetők olyan rádióelőadás-címek is, melyek Szerb nyomtatott publikációinak listájáról köszönnek vissza („Chesterton”, *Nyugat*, 1936/7. 61–62.; „Nagy emberek gyermekcipőben”, *Új Idők*, 1937/31.; „Miért hallgat az angol?”, *Új Idők*, 1938/10.; „A világvárosi ember – Der Weltstadtmensch”, *Pester Lloyd*, 1938/95. 1–3.; „Ha minden másképp történik – Wenn es anders gekommen wäre”, *Pester Lloyd*, 1939/145. 3–5.), ezek valószínűleg az előadások szerkesztett változataiból születtek. A felolvasások teljes anyaga ma már nyilvánvalóan aligha rekonstruálható, egy deklaráltan Szerb rádióelőadás-szövegeinek közlésére vállalkozó kiadványban azonban logikusnak tűnne az elveszett, illetve más változatban (esetleg más változatban is) fennmaradt írásokra való utalás.

Ami a publikált rádióesszéket illeti, figyelemre méltó, hogy a Nagy Csaba által Szerb legelső rádiós szerepléseként rangsorolt *A rózsakeresztesek* című előadást¹¹ a kötet szerkesztője 1937-re datálja, bár a bibliográfiától való eltérésre nem ad magyarázatot. A gyűjtemény talán legnagyobb újdonságát ugyanakkor az jelenti, hogy olyan, 1938 utáni rádióelőadások szövegét is tartalmazza, melyekről a *Rádióélet*

⁹ Vö. SZERB Antal, *Madelon, az eb* (Budapest: Révai Könyvkiadó, 1947); SZERB Antal, *Szerelm a palackban* (Budapest: Magvető Kiadó, 1963); SZERB Antal, *A fehér mágus* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

¹⁰ Vö. NAGY, Szerb Antal bibliográfia, 40.

¹¹ A rózsakeresztesek, Szerb Antal előadása [Műsorközlés], *Rádióélet*, 1934. nov. 1., 45. sz., 31. [Elhangzott 1934. november 10. 17 órakor.] Lásd: NAGY, Szerb Antal bibliográfia, 58.

egykorú közléseire támaszkodó bibliográfia nem tud. Korábbi feltételezések szerint az irodalmár és a Magyar Rádió gyümölcsöző kapcsolatának a Műsormegállapító Bizottság 1938. decemberi döntése vethetett véget, mely a „nem keresztény” származású szerzők rádiós szereplését korlátozta.¹² A döntés érvényesítése azonban – mint Salamon is megjegyzi – korántsem volt teljes körű, amit a fakszimilében közzölt Szerb-kéziratokon látható érkezett pecsétek, illetve kézírásos keltezesek is megerősítenek. A *Túl az óperencián* című írás például a széljegyzet szerint 1939. január 16-án 19 óra 15 perckor került adásba a Bp. II. műsorán, a szerző helyett – talán nem véletlenül – Szilassy Gyula felolvasásában. A következő két évből további négy rádióelőadás szövege maradt fenn (*Költők és hősök, Cagliostro, A költők és a pénz, Fiatalok*), melyek közül a legutolsó 1941. december 16-án, a nyugati hatalmakkal szembeni hadba lépés hónapjában hangzott el. Cs. Szabó egy kései interjúban, rádiós szerkesztői tevékenységét felidézve részletesen beszámol róla, miként segítette politikai okokból feketelistán lévő, majd a zsidótörvények által érintett barátait.¹³ Feltehetően az írók műveinek „bújtatott”, azaz a rádióműsorban önálló műsorszámként nem feltüntetett szerepeltetése is a szerkesztői praktikák egyike lehetett, ami beleillik a más alkalommal Radnóti Miklóst és Vas Istvánt névtelen fordításokkal megbízó, s ezáltal némi jövedelemhez juttató Cs. Szabó logikájába. A Miniszterközi Műsorellenőrző Bizottság kontrollja csak a világháborúba való bekapcsolódás után szigorodott, amikor a zsidó származású szerzőknek és előadók-nak már csakugyan le kellett kerülniük a műsorról.

A *Nagy emberek gyermekcipőben* fenti hiányosságai ellenére is jelzi, hogy a rádióelőadások helye és szerepe még mindig értékelésre vár a Szerb-életműben. Milyen képet alkothatunk az irodalmár rádiós tevékenységéről, illetve a fennmaradt szövegek mit tehetnek hozzá a Szerb Antal munkásságáról kialakult képhez? Ezzel kapcsolatban három főbb szempontot emelnék ki.

Nem egyértelmű, mennyiben vezette a közművelődés iránti elkötelezettség, és mennyiben motiválták megélhetési okok a „régii nagy értékek reklámfőnökének” szerepét felvállaló irodalmárt, mindenesetre a rádiós műfajok nemcsak a Szerb alkatahoz közel álló könnyed, csevegő stílus érvényesítésére kínáltak lehetőséget, hanem arra is alkalmasnak bizonyultak, hogy nyelv- és kultúrafelfogását közvetítsék a

¹² A határozat értelmében az újabb zsidótörvény elfogadásáig „nem tűz a rádió műsorára olyan előadást, zeneszámot, színdarabot stb. sem, amelyről biztosan tudja, hogy szerzője nem keresztény.” Idézi: SALAMON, „»A mikrofon nem katedra...«...”, 28.

¹³ „Ha tehát valaki olyan állást kapott, amelyet én kaptam [...], akkor elég nagy úr volt a maga »várában«. Abban a félféudális országban tulajdonképpen nem függött senkitől, nem állt senkinek az ellenőrzése alatt, és sok mindent megcsinálhatott, ami a szívügye volt, és aminek ugyanakkor nagy ellenzéke volt a hivatalos, neobarokk Magyarország részéről. De ennek intézményei olyan lazán kezelték a dolgokat, hogy akinek jó tájékozódási érzéke volt, és volt civil kurázsija, egyszóval bátorsága is, az megtalálta a módját, hogy azt tegye, amit megítélése szerint helyes volt tennie.” GRÓSZ A. Endre, „Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében, Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval a Magyar Rádiónál töltött éveiről”, *Jel-kép*, 4. sz. (1980): 130.

szélesebb közönség felé.¹⁴ „Az ilyen általános igazságok rendszerint csak okkal-móddal igazak. Mindenesetre számos kivétel van, amely megerősíti a szabályt” – szögezi le az író (*A költők és a pénz*);¹⁵ és valóban, mintha Szerbet sokkal inkább a kivételek érdekelnék, hiszen elbeszéléseiben semmi sem úgy történik, ahogy azt a „földhözragadt” pozitivistá magyarázatokon felnőtt korabeli hallgató gondolná. A lázadó költők diákkorukban többnyire szorgalmas tanulók, felnőttként pedig takarékosan bánnak a pénzzel; a kései lovagkorban a költészet biztatja hiúságokra és vakmerőségekre a hősokeket, nem pedig a hőstettek ihletik a költészetet – sőt, végül a lovagok vesztét is az okozza, hogy nem számolnak az új fegyverek erejével, mert azok nem szerepelnek a hősköltevényekben; míg Balzac írói munkásságának jövedelméből törleszti üzleti vállalkozása során felhalmozott adósságait. „[A]z ironikus sors gondoskodott róla, hogy minden fordítva sikerült, mint ahogy tervezte” (142–143.) – jegyzi meg ez utóbbival kapcsolatban. A fenti példák jól mutatják, ahogy a Szerb egész világhírére jellemző „minden megfordítva történik” iróniája a rádiós szövegek meghatározó dramaturgiai szervezőelve lesz. Az író paradoxonokra kihegyezett, ironikus-aforsisztikus „neofrivol” stílusa tehát korántsem pusztán a „hülyék iránti kímélet” jele, amint Kerényi Károly vélte, hanem a kauzális logikán alapuló pozitivistá beszédrend kritikáját, s általa az elbeszélőnek a racionális világgéppel szembeni szkepszisét jeleníti meg.¹⁶

Szerb a determinisztikus jellegű hatásfogalommal, illetve a mimetikus irodalom-felfogással a fikció világteremtő erejét állítja szembe. Ezért fontos számára a lovagok talán sohasem volt hőskorát megidéző epikai hagyomány a kései középkorban (*Költők és hősök*), a romantikusok elvágyódása (*A romantika*), valamint az irodalmi utópiák (*Túl az óperencián*), titkos társaságok, legendák – vagy egyszerű csalások – (*A rózsakeresztesek*, *Caqliostro*) világnézetet, illetve akár a történelmet is formáló ereje:

„A rózsakereszt további története nagyszerű példája annak, hogy a világot nemcsak anyagi érdekek mozgatják, hanem eszmék, sőt szavak is. Andreae kitalált egy kitűnő szót, a rózsakeresztet, amelynek egyelőre még nem volt semmi valóságos tartalma. De a szó tovább hatott, és lassankint valóságos testet öltött, mint azok a ködtömegek a világűrben, amelyek lassankint égitestekké szilárdulnak.” (82.)

Mindeközben az előadó igényessége az általa felhasznált szakirodalom válogatásában is megmutatkozik, hiszen a könnyű kézzel megírt rádióesszéek fedezetét olyan

¹⁴ „Az irodalomtörténésznek elsősorban propagandistának kell lennie, a régi nagy értékek reklámfőnökének.” SZERB Antal, „Nyilatkozat *A királyné nyaklánc*a megjelenése alkalmából”, in SZERB Antal, *A kétarcú hallgatás* (Budapest: Magvető Kiadó, 2002), 371–372.

¹⁵ SZERB Antal, *Nagy emberek gyermekcipőben: Rádióelőadások* (Budapest: Szépművészet Könyvek, 2017), 140. [Az idézeteket követő, zárójelben közölt lapszámok a továbbiakban erre a kiadásra vonatkoznak.]

¹⁶ Kerényi Károly szavait idézi: HAVASRÉTI, *Szerb Antal*, 127.

kortárs elméleti munkák jelentik, mint Julius Petersen német romantikáról írt monográfiája (*Die Wesensbestimmung der deutschen Romantik. Eine Einführung in die moderne Literaturwissenschaft*, 1926) és Frank Harris *Bernard Shaw* (1931) életrajza, vagy az egyetemi előadásaiban Babits által is hivatkozott francia komparatista, Fernand Baldensperger művei.¹⁷ Szerb korszerű irodalomszociológiai érdeklődését tükrözi az íróvá válás szocializációs folyamatának, valamint a nemzedékközi kultúraátadás mikéntjének elemzése (*Nagy emberek gyermekcipőben*), vagy az író társadalmi helyzetének (*A költők és a pénz*), illetve az utópia mint irodalmi műfaj funkciójának (*Túl az óperencián*) a vizsgálata. A szerző figyelme azonban itt is jellemzően a szabályt erősítő kivételek felé fordul: „Baldensperger, a francia irodalomtörténet-író éppen ezt az idegen-érzést, az inadaptációt – ahogy ő nevezi – tekinti az író alapvető élményének, úgy gondolja, ez az, amiért az író íróvá lesz.” (34.)

A második kérdést az jelentheti, vajon mit árulnak el Szerb Antal írásmódjáról, munkamódszeréről a rádióesszék? A felolvasott szövegek jelentős része szorosan kapcsolódik a szerző irodalom- és eszmetörténeti munkáihoz, így a Havasréti által „szétíró (hosszabb műveiből kisebbeket faragó), illetve *montírozó* (kisebb írásokból nagyobb szövegeket alkotó) alkotásmód”-ként jellemzett módszer jól nyomon követhető általuk.¹⁸ A *romantika* és *Az ismeretlen Vörösmarty* című, eredetileg minden bizonnyal egy előadás-kompozíció részét képező rádióesszék szellemi fedezetét mindekenélőtt a *Magyar preromantika* (1929) és a *Vörösmarty-tanulmányok* (1930) című értekezések jelentik. A romantika stílustörténeti korszakát bemutató előadásában Szerb 1929-es tanulmányához nyúl, amikor a Rousseau műveiből levezetett „visszatérés” gesztusának variációit veszi sorra (vissza a természethez, a múlthoz, a néphez).¹⁹ Míg Vörösmarty-előadásában a költőről írt nagy tanulmányához hasonlóan (Babitsot idézve) az életmű „ismeretlen szigeteire”, mindekenélőtt a költő realitástól elforduló, végtelenre vágyakozó preromantikus fantáziájára irányítja a figyelmet.²⁰ Az előadó meghatározó nyelvi eszköze a legfontosabb irodalomtörténeti tézisek némiképp egyszerűsítő, gyakran sűrítő újrafogalmazása és új kompozícióba rendezése, alkalmazkodva a médium által diktált szűk időkeretekhez és a megcélzott szélesebb befogadói regiszterhez. A rádióesszék szövegszerű egyezést nem mutatnak a nagy tanulmányokkal, de érezhetően azonos irodalomelméleti háttéranyagra (Strich, Korff) és több esetben is azonos idézetekre támaszkodnak (ilyen az *Utóhang Cserhalomhoz*, illetve a *Zalán futása* II. éneke a Vörösmarty-előadásban). Szerb más rádiós írásai „munka-

¹⁷ BABITS Mihály, „Az irodalom elmélete”, in BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 1: 553–645.

¹⁸ HAVASRÉTI, Szerb Antal, 119.

¹⁹ Vö. SZERB Antal, „Magyar preromantika”, in SZERB Antal, *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, II. kötet, Magyar irodalom* (Budapest: Magvető Kiadó, 2002), 47–120; különösen: 63–85.

²⁰ Vö. SZERB Antal, „Vörösmarty-tanulmányok”, in SZERB Antal, *Mindig lesznek sárkányok*, 256–342; különösen: 256–259.

anyagának” tekinthetők készülő, nagyobb lélegzetű műveihez, s így alkalmasak arra, hogy betekintést nyújtsanak az író műhelyébe. A francia arisztokratákat is megtevesztő 18. századi szélhámós, Cagliostro pályafutásának elbeszélése például a posztumusz kötetbe bekerült rövidebb változatával (1940) együtt valószínűleg előtanulmány lehetett *A királyné nyaklánca* (1943) megírásához.²¹

A harmadik szempontot a rejtett korkép-rajzolás, jelentheti. Az irodalmi műsorkban a politikai állásfoglalás nyilvánvalóan nem volt megengedett, ugyanakkor – mint szerkesztői levelezésében Cs. Szabó bizalmasan nem egyszer leszögezi –, a szerzők „virágnyelven” kifejezésre juttathatták közéleti reflexióikat.²² Szerb rádióesszéiben is tetten érhetők saját korára vonatkozó utalásai. A látszólag távoli és teljesen apolitikus művelődéstörténeti témát feldolgozó *Cagliostro* zárata például erősen áthallásos:

„Az értelmetlen szavaknak különös, veszedelmes bűvöletük van. Az emberek akkoriban bizalmatlanok lettek, nem hittek már semmiben, ami értelmes, amit megérthettek. S ezért a sejtelmesben, az értelmetlenségben keresték a megváltást, fejest ugrottak a nagy, mindent átfogó ostobaságba.” (137.)

E sorok 1941-ben, a tomboló II. világháború, a zsidótörvények és a náci ideológia virulenciája idején hangzottak el az éterben, amikor – mint Szerb tanár kollégája és barátja, Szentkuthy Miklós visszaemlékezéséből is tudhatjuk –, a budapesti középiskolák tanári karában is terjedt a német fegyverek és ideológia iránti csodálat.²³ Az irodalmi utópia műfaját bemutató rádióesszé végén további fanyar reflexiót találhatunk a korra:

„A mai kor embere kevésbé is szokott a messze jövőbe tekinteni, a ma égető problémái sokkal erősebben igénybe veszik, semhogy ideje és kedve maradna még azon is törni a fejét, hogy mi is lesz száz esztendő múlva.” (*Túl az óperencián*, 107.)

Ugyanitt a szerző társadalmi utópiákkal kapcsolatos sommás véleményét sem mulasztja el kifejezésre juttatni:

„Plato abban is őse sok későbbi utópistának, hogy megkísérelte államát a valóságban is megvalósítani, de kísérlete teljes kudarcot vallott. Az utópiák csak a távol szigeteken válnak be, az álmok birodalmában...” (97.)

²¹ SZERB Antal, „Cagliostro”, in SZERB Antal, *A varázsló eltöri pálcáját* (Budapest: Magvető Kiadó, 1969), 115–118.

²² „Azt hiszem, tudod, hogy a rádióban mindent meg lehet mondani, de burkoltabban, mint egy független folyóiratban. [...] Semmi elvedet nem kell feladnod, csak kérlek, beszélj fegyelmezetten, s ahol teheted, virágnyelven. Nem izgatunk, de ahol lehet, felvilágosítunk” Cs. Szabó László levele Erdei Ferenchez, 1937. március 4. Idézi: SALAMON, „»A mikrofon nem katedra...«”, 20.

²³ Vö. SZENTKUTHY Miklós, *Frivolitások és hitvallások* (Budapest: Magvető Kiadó, 1988), 467–471.

Egy 19. századi francia utópista Texasban alapított mintakolóniájáról pedig így ír:

„Icaria lakói osztoztak a legtöbb utópistának abban a téveszméjében, hogy a magántulajdon megszűnésével megszűnik minden bűn is.” (102.)

Szerb ezzel a korban – illetve közvetlen utókorában is – égetően időszerű kérdéssel foglalkozott. Talán épp ez lehetett az oka, hogy a későbbi válogatásokból is kimaradt e jól megírt művelődéstörténeti kisesszé. Más alkalommal az irodalmi termelés általa nagyon is jól ismert társadalmi feltételeiről értekezik:

„Mert sajnos olyan világot élünk, amikor az embereket többé-kevésbé aszerint ítélik meg, hogy mennyi pénzük van, és az ember munkáját is aszerint becsülik meg, hogy mennyit keres vele. Az író sem tudja magát kivonni a közös szemléletmód alól.” (*A költők és a pénz*, 151–153.).

Ennek során időnként már-már önéletrajzi vallomásszámba menő sorok csúsznak a szerző tolla alá:

„A költőnek a pénzre költői önérzete miatt van szüksége. [...] Erre az író nagyon büszke, gondosan számon tartja minden, még oly csekély jövedelmét is, és számontartja [sic!] azt is, hogy ki keres többet nála és mennyivel többet.” (150–151.)

„Az írónak pénztelenségében nem is az fáj igazán, hogy a bankigazgató többet keres, mint ő, hanem az, hogy egy másik, nála tehetségtelebber író többet keres. [...] Gyöngye dilettánsok, akik egy szerencsés pillanatban eltalálják, hogy mi kell éppen a közönségnek, százszor többet keresnek, mint az igazi írók.” (152.)

Az egyes szám harmadik személyben megfogalmazott távolságtartó mondatokból akarva-akaratlanul is az író Havasréti által részletesen tárgyalt, többé-kevésbé folyamatos anyagi nehézségei, valamint a Szerb magánleveleiből ismert panaszok köszönnek vissza.²⁴

A rendkívül igényesnek szánt kiadás fakszimilében közöl eredeti kéziratlapokat a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtárában található hagyatékból, a rádióelőadások szövegét pedig stílusos illusztráció is kiegészíti. Ugyanakkor annál inkább bántó néhány sajtóhiba, s különösen bosszantó, hogy a fakszimile közlések alapján időnként az olvasó maga is konstatálhatja a szövegromlást: Petersen helyett „*Patersen*” (42.); Cassel helyett „*Gassel*” (77.); árnya helyett „*árnyak*” (93.); világának helyett „*világnak*” (96.); partvidék helyett „*part menti vidék*” (201.). A hibák egy része ráadásul értelemzavaró is. A 25. oldal második bekezdésének végén egy teljes (!), s Szerb ironikus szemléletére rendkívül jellemző mondat hiányzik az átiratból: „Egy gyermekre akkor mondjuk, hogy gondos nevelésben részesül, ha sohasem teheti

²⁴ HAVASRÉTI, Szerb Antal, 89–102.

azt, amit szeretne.” (*Nagy emberek gyermekcipőben*); a következő bekezdés első mondatában pedig „miért” helyett „miért nem” szerepel az eredeti kéziratban. A *Költők és hősök* kézírata szerint „A fő vitézek személyes bátorságuk és erejük révén egész sereggel érnek fel” (108.), nem pedig „barátságuk” (110.) ruházza fel őket ilyen képességgel. Végül A *conquistador* című regénytörredékben a szerkesztő Szerb-nél négyel több címszereplőnek is megkegyelmez, hiszen a kézirat szerint Panfilo de Narvaez „ötven emberéből négy tért vissza Mexicoba” (196.), míg az átírat szerint „nyolcan” is túléltek az évekig tartó tengeri kalandot (197.).